

भारतातील सिमांतिक समुदाय आणि उच्च शिक्षण :एक विश्लेषण

डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र), नेहरू सामाजिकशास्त्रे विद्यास्थान ,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ , पुणे-411030 (महाराष्ट्र)

ई-मेल _praveenjadhavtmv7@gmail.com

सारांश:

सिमांतिक समुदाय म्हणजे असे समुदाय जे सामाजिक , आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या उपयुक्त मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिले . सिमांतिकारण प्रक्रिया ही एक सतत चालणारी व्यवस्थाबद्ध सामाजिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभाव दोन्ही समाविष्ट आहेत. भारतामध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती हे दोन प्रमुख उपेक्षित समुदाय किंवा सिमांतिक समुदाय म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांच्या दीर्घकाळाच्या उपेक्षिततेनंतरही, हे समुदाय उच्च शिक्षणात आपले नगण्य स्थान मिळवू शकले. भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकारा अंतर्गत ही अल्प प्रमाणात असलेली प्रगती दिसून येते . परंतु आजही बहुसंख्य उपेक्षित समाज उच्च शिक्षणापासून वंचित आहे. सदरचा संशोधनपर लेख भारतातील सिमांतिक किंवा उपेक्षित समुदायांच्या उच्च शैक्षणिक स्थितीचे स्पष्टीकरण देतो.

सूचक शब्द : सिमांतिक समुदाय , उपेक्षित समाज, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, सिमांतीकरण

१. प्रस्तावना:

सिमांतीकरण म्हणजे व्यक्ती किंवा समुदायांना व्यवस्थाबद्ध पद्धतीने खालच्या सामाजिक स्थितीत ठेवणे. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती समुदाय वेगवेगळ्या पातळीवर आणि वेगवेगळ्या काळात सिमांतीकरणाच्या प्रक्रियेतून गेले आहेत. सिमांतीकरणाची व्याप्ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पैलूंमध्ये मोजता येते. सिमांतीकरणाच्या प्रत्येक पैलूला अनेक आयाम आहेत. अशाप्रकारे सीमांतीकरण ही अधिक परिभाषित रचनेत विश्लेषण करण्यासाठी सर्वात जटिल घटना आहे. या संशोधनलेखात भारतातील उच्च शिक्षणात सिमांत समुदायांच्या, विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या स्थानाचा विचार केला आहे. संशोधकाने भारतातील उच्च शिक्षणाच्या निवडक निर्देशकांचे विश्लेषण सीमांत समुदायांच्या संदर्भात केले आहे. भारतातील उच्च शिक्षणात सिमांत समुदायांचे स्थान किती आहे हे जाणून घेण्यासाठी, सिमांतीकरणाची संकल्पना समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. अनेक लेखकांनी सिमांतीकरणाचा अर्थ दिला आहे. केंब्रिज शब्दकोशात सिमांताचा अर्थ "एखाद्याला किंवा एखाद्या गोष्टीला ते महत्वाचे नसावा असे वागवणे" असा दिला आहे. आयरिस यंग (१९९०) यांच्या मते, "अतिक्रमण हे कदाचित दडपशाहीचे सर्वात धोकादायक रूप आहे. सिमांतिक किंवा उपेक्षित लोकांना सामाजिक जीवनात उपयुक्त सहभागापासून दूर केले जाते". समुदायाच्या उपेक्षिततेकरणाची प्रक्रिया धोकादायक आणि अमानवी आहे. कॉर्निश (२००७) यांच्या मते, "अतिक्रमण हे सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभाव एकत्र करते. ते मानवी प्रतिष्ठेचा अपमान करते आणि ते मानवी हक्कांना, विशेषतः समान नागरिक म्हणून प्रभावीपणे जगण्याच्या अधिकाराला, आक्षेप घेते". समुदायाचे उपेक्षिततेकरण अनेक सामाजिक आणि आर्थिक निकषांमध्ये ओळखता येते. शैक्षणिक उपेक्षिततेकरण हे इतर निकषांप्रमाणेच तितकेच महत्वाचे निकष आहे. पास्टोर एफ. (२०१२) यांच्या मते, "शैक्षणिक सीमांतिकार ही एखाद्या व्यक्तीची शैक्षणिक स्थिती आहे जी सर्वसाधारणपणे समाजात उपेक्षित वाटण्यासाठी सरासरीपेक्षा पुरेशी कमी आहे". भारतातील उच्च शिक्षण हे समुदायाच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थिरतेच्या दृष्टीने सर्वात कार्यात्मक आणि व्यावहारिक शिक्षण आहे. रोनाल्ड बार्नेट (१९९२) यांच्या मते, "उच्च शिक्षण पात्र मानवी संसाधनांचे उत्पादन म्हणून काम करते. उच्च शिक्षण व्यवसाय आणि उद्योगाच्या वाढ आणि विकासासाठी आदान बनते". समुदायाच्या कुशल रोजगारक्षमतेची पातळी उच्च शिक्षणातून प्राप्त होते. अशा प्रकारे उच्च शिक्षणाची व्याप्ती उपेक्षित समुदायांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समृद्धीला चालना देऊ शकते. या लेखात भारतातील उपेक्षित समुदायांमधील उच्च शिक्षणाच्या स्थितीचे विश्लेषण केले आहे.

२ अभ्यासाचे उद्दिष्ट:

- २.१ उच्च शिक्षणात सिमांतिक समुदायांचे (अनुसूचित जाती आणि जमाती) स्थान अभ्यासणे.
- २.२ उच्च शिक्षणात सिमांतिक समुदायांच्या उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणीचे विश्लेषण करणे.
- २.३ उच्च शिक्षणात सिमांतिक समुदायांच्या उच्च शिक्षणातील शिस्तवार नोंदणीचे विश्लेषण करणे.
- २.४ सिमांतिक समुदायांच्या लिंग समानता निर्देशांकाचे विश्लेषण करणे.

३. साहित्याचा आढावा:

शोएब एम. (१९८६) यांच्या मते , "... स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर, भारतात उच्च शिक्षणाला चालना देण्यासाठी रचनात्मक धोरणाची आवश्यकता होती. विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८-४९) नियुक्त करण्यात आला आणि त्यांच्या शिफारशीनुसार, भारत सरकारने १९५६ मध्ये संसदेच्या एका कायद्याद्वारे 'विद्यापीठ अनुदान आयोग' (यूजीसी) स्थापन केला. हा भारतीय शैक्षणिक इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा होता. उच्च शिक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी यूजीसीने घेतली. तेव्हापासून भारतीय उच्च शिक्षणाची गुणात्मक वाढ सुरू झाली". पुढे, विविध सामाजिक वर्गांमधील उच्च शिक्षणाचे स्थान शोधण्याची गरज होती. हे शिक्षण आयोगाने (१९६४-६५) देखील अधोरेखित केले. श्यामलाल (१९८७) यांनी असे निदर्शनास आणून दिले आहे की, 'भारतीय समाज श्रेणीबद्ध आहे आणि उभ्या गतिशीलतेमध्ये कमतरता आहे. विविध वर्गांमधील सामाजिक अंतर मोठे आहे आणि ते वाढत आहे'. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (१९८६) मध्ये आतापर्यंत ज्यांना गुणवत्ता नाकारण्यात आली आहे त्यांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करून शैक्षणिक संधी समान करण्याचे म्हटले आहे." पुढे चौहान सीएस (१९९०) लिहितात की, "विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांसाठी चांगल्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने विशेष उपाययोजना केल्या आहेत. जागांमध्ये आरक्षण, गुणांमध्ये सवलती, शिष्यवृत्ती आणि इतर सुविधा देण्यात आल्या. आणि अशा प्रकारे, विद्यापीठ अनुदान आयोगाने अनुसूचित जाती आणि जमातींमध्ये उच्च शिक्षणाला चालना दिली आहे".

४. संशोधन पद्धती:

संशोधकाने भारतातील सिमांतिक समुदायांच्या संदर्भात उच्च शिक्षणाच्या स्थितीचे विश्लेषण केले आहे. या संशोधनपर लेखामध्ये 'अनुसूचित जाती' आणि 'अनुसूचित जमाती' यांना उपलब्ध कायदेशीर चौकटीच्या आणि जाती व्यवस्थेच्या रचनेच्या आधारे सिमांतिक किंवा उपेक्षित समुदाय म्हणून मानले आहे. हे विश्लेषण अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींशी संबंधित आहे, इतर उपेक्षित समुदायांशी नाही. हे विश्लेषण भारताला लागू आहे आणि उच्च शिक्षणाच्या निवडक अभ्यासक्रमांना लागू आहे. अभ्यासक्रमांची निवड भारतीय शैक्षणिक व्यवस्थेच्या पारंपारिक नमुन्याच्या आधारे केली जाते. कला, वाणिज्य आणि विज्ञान शाखा भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा प्रमुख भाग आहेत. संशोधकाने हे अभ्यासक्रम निवडले आहेत आणि त्याव्यतिरिक्त, काही अत्यंत कुशल अभ्यासक्रम 'वैद्यकीय' आणि 'अभियांत्रिकी' म्हणून निवडले आहेत. हे विश्लेषण दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे. हे विश्लेषण मानव संसाधन विकास मंत्रालयाच्या प्रकाशित अहवालाच्या (२००१७) आधारे दिले आहे. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने 'भारतातील उच्च शिक्षणाचे अखिल भारतीय सर्वेक्षण' केले होते. हा अहवाल मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने प्रकाशित केला होता. संबंधित डेटा २०१३-१४ आणि २०१७-१८ मध्ये भारतातील अस्तित्वात असलेल्या सर्व उच्च शिक्षण संस्थांकडून गोळा करण्यात आला होता. हा डेटा २०१३ आणि २०१७-१८ मध्ये प्रकाशित झाला होता आणि त्याच्या वेबसाइटवर देखील उपलब्ध आहे. (https://mhrd.gov.in/higher_education)

५. विश्लेषण:

सिमांतिक समुदायांमध्ये उच्च शिक्षणाचे स्थान खालच्या स्थानावर होते आणि ते आजही आहे. स्वातंत्र्यानंतर, सिमांतिक समुदायांमध्ये उच्च शिक्षणाच्या स्थितीत हळूहळू सुधारणा झालेली आहे. या संशोधन लेखात उच्च शिक्षणात अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या सध्याच्या परिस्थितीचा विचार केलेला आहे. उच्च शिक्षणाच्या निवडक मापदंडांवर विश्लेषण दिले आहे जसे की 'शिक्षण पदवीनुसार नोंदणी', 'शिस्तवार नोंदणी', 'शिक्षणातील एकूण नोंदणी प्रमाण' आणि 'लिंग समानता निर्देशांक'. या मापदंडांचे विश्लेषण उपेक्षित समुदायांच्या म्हणजेच अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या संदर्भात केले आहे.

शिक्षणातील एकूण नोंदणी प्रमाण (Gross Enrollment Ratio) म्हणजे शिक्षणाच्या विशिष्ट स्तरावर समुदायांच्या सहभागाचे प्रमाण दर्शवते. उच्च GER उच्च सहभाग दर्शवते आणि कमी GER शिक्षणातील समुदायांचा कमी सहभाग दर्शवते. उच्च शिक्षणात दुर्लक्षित समुदायांच्या GER च्या बाबतीत, गेल्या काही वर्षांत सहभागाचा दर कमी आहे. (कृपया तक्ता क्रमांक १ पहा). उच्च शिक्षणात दुर्लक्षित समुदायांचा GER २०१३-१४ मध्ये १७ टक्के होता जो २०१७-१८ मध्ये १८.८५ टक्के झाला. ही वाढ १.८५ टक्के इतकी मोजण्यात आली. गेल्या काही वर्षांत उच्च शिक्षणात गैर-उत्पादन दर कमी आहे; हे दर्शवते की उच्च शिक्षणात कमी सहभाग आहे. हे दर्शवते की, गेल्या काही वर्षांत दुर्लक्षित समुदायांमधील कुशल आणि तांत्रिक व्यक्ती कमी आहेत. दुर्लक्षित समुदायातील पुरुषांच्या बाबतीत दुर्लक्षित समुदायातील महिलांपेक्षा तुलनेने चांगले

आहेत. २०१३-१४ मध्ये पुरुषांचा GER १८.२ टक्के आणि २०१७-१८ मध्ये २१.८ टक्के होता. यावरून GER मध्ये ३.६ टक्के वाढ दिसून येते, जी महिलांपेक्षा बरीच जास्त होती. महिलांच्या बाबतीत, २०१३-१४ मध्ये GER १५.९५ टक्के होता जो २०१७-१८ मध्ये १८.१५ टक्के झाला. यावरून GER मध्ये २.२ टक्क्यांनी वाढ दिसून येते. उपेक्षित समुदायातील पुरुषांची स्थिती उपेक्षित समुदायातील महिलांपेक्षा तुलनेने चांगली होती.

अनुसूचित जातीच्या बाबतीत, गेल्या काही वर्षांत जीईआर कमी आहे. २०१३-१४ मध्ये एससीएसमध्ये एकूण जीईआर १९.९ टक्के होता, जो वाढून २१.८ टक्के झाला. जीईआरमध्ये वाढ १.९ टक्के इतकी मोजण्यात आली. २०१३-१४ मध्ये एससीच्या पुरुषांचा जीईआर २०.८ टक्के होता, जो २०१७-१८ मध्ये वाढून २२.२ टक्के झाला. ही वाढ १.४ टक्के इतकी मोजण्यात आली. २०१३-१४ मध्ये महिलांचा जीईआर १९ टक्के होता आणि २०१७-१८ मध्ये तो वाढून २१.४ टक्के झाला. ही वाढ २.४ टक्के इतकी मोजण्यात आली. यावरून असे दिसून येते की, एससीचे पुरुष अनुसूचित जातीच्या महिलांपेक्षा चांगल्या स्थितीत आहेत; तथापि, एससीच्या महिलांमध्ये जीईआरमध्ये वाढ होण्याचा दर अनुसूचित जातीच्या पुरुषांपेक्षा जास्त होता. यावरून असे दिसून येते की, भारतात उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातीच्या महिलांचा सहभाग वाढत होता.

२०१३-१४ मध्ये अनुसूचित जमातीचा जीईआर १४.२ टक्के होता, जो २०१७-१८ मध्ये वाढून १५.९ टक्के झाला. ही वाढ १.७ टक्के इतकी मोजण्यात आली. २०१३-१४ मध्ये अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांचा जीईआर १५.६ टक्के होता, जो २०१७-१८ मध्ये वाढून १७ टक्के झाला. ही वाढ १.४ टक्के इतकी मोजण्यात आली. २०१३-१४ मध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांचा जीईआर १२.९ टक्के होता जो २०१७-१८ मध्ये वाढून १४.९ टक्के झाला. ही वाढ २ टक्के इतकी मोजण्यात आली. यावरून असे दिसून येते की, अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांचा जीईआर अनुसूचित जमातीच्या महिलांपेक्षा तुलनेने चांगला होता, परंतु अनुसूचित जमातीच्या महिलांमध्ये जीईआरमध्ये वाढीचा दर अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांपेक्षा जास्त होता. यावरून असे दिसून येते की, गेल्या काही वर्षांत उच्च शिक्षणात आदिवासी महिलांचा सहभाग वाढत होता. आंतर-समुदाय विश्लेषणाच्या बाबतीत, अनुसूचित जातीचे पुरुष आणि महिला हे अनुसूचित जमातीच्या पुरुष आणि महिलांपेक्षा तुलनेने चांगल्या स्थितीत आहेत. २०१३-१४ मध्ये, अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमातीमधील सामान्य उत्पन्न दर ५.७ टक्के मोजला गेला होता, जो बराच जास्त होता. तथापि, २०१७-१८ मध्ये ही तफावत ५.९ टक्के मोजली गेली. यावरून असे दिसून येते की, सामान्य उत्पन्न दराच्या बाबतीत, अनुसूचित जमातीचे समुदाय अनुसूचित जमातीपेक्षा चांगल्या स्थितीत आहेत. पुरुषांच्या सामान्य उत्पन्न दराच्या बाबतीत, २०१३-१४ मध्ये आंतर-समुदायातील फरक ५.२ टक्के आणि २०१७-१८ मध्ये ५.२ टक्के मोजला गेला. यावरून असे दिसून येते की, अनुसूचित जमातीचे पुरुष अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांपेक्षा चांगल्या स्थितीत होते. महिलांच्या जनगणनेच्या बाबतीत, ही तफावत २०१३-१४ मध्ये ६.१ टक्के आणि २०१७-१८ मध्ये ६.५ टक्के होती. यावरून पुन्हा एकदा दिसून येते की, अनुसूचित जातीच्या महिला अनुसूचित जमातीच्या महिलांपेक्षा तुलनेने चांगल्या स्थितीत होत्या.

विषयानुसार नोंदणी समुदायाने स्वीकारलेल्या शिक्षणाच्या प्रकाराचा टेंड दर्शवते. या विश्लेषणात, उपेक्षित समुदायांच्या बहुतेक नोंदणी 'कला' शाखेत नोंदवल्या गेल्या होत्या. (कृपया तक्ता क्रमांक २ पहा). उपेक्षित समुदायांच्या एकूण नोंदणीपैकी ४३ टक्के 'कला' शाखेत होते (२०१७-१८ मध्ये). पुरुषांच्या बाबतीत, ते ४० टक्के आणि महिलांचे ४६ टक्के होते. या 'कला' शाखेत 'बॅचलर ऑफ आर्ट्स' आणि 'मास्टर ऑफ आर्ट्स' यांचा समावेश आहे. 'वाणिज्य' शाखेत, उपेक्षित समुदायांमध्ये एकूण नोंदणी ९ टक्के होती. पुरुषांमध्ये हे प्रमाण १० टक्के आणि महिलांमध्ये ९ टक्के होते. 'विज्ञान' शाखेत, उपेक्षित समुदायांमध्ये एकूण नोंदणी १४ टक्के होती. 'विज्ञान' शाखेत १४ टक्के पुरुष आणि १५ टक्के महिलांनी नोंदणी केली होती. यावरून असे दिसून येते की, उपेक्षित समुदायांमधील ६६ टक्के नोंदणी या तीन अभ्यासक्रमांमध्ये होती. उर्वरित ३४ टक्के नोंदणी इतर विविध शाखांमध्ये विभागली गेली होती, ज्याला 'अपारंपारिक' शाखा म्हणून म्हटले जाऊ शकते. 'वैद्यकीय' शाखेच्या बाबतीत (एमबीबीएस आणि एमडी. / एमएस), उपेक्षित समुदायांच्या एकूण नोंदणीपैकी ०.५ टक्के 'वैद्यकीय' शाखेत होते. उपेक्षित समुदायातील पुरुष आणि महिला समान स्थितीत होते. (एकूण नोंदणीच्या ०.५ टक्के). यावरून असे दिसून येते की, 'वैद्यकीय' शाखेत उपेक्षितांचा सहभाग नगण्य पातळीवर आहे. इतर अपेक्षेपेक्षाही असाच कल आढळू शकतो. उपेक्षित समुदायांच्या एकूण नोंदणीपैकी ४ टक्के 'अभियांत्रिकी' शाखेत नोंदणीकृत होते (बीई .+ एमईसह). अभियांत्रिकीमध्ये उपेक्षित समुदायांच्या पुरुषांची नोंदणी ५ टक्के होती, जी महिलांपेक्षा कमी होती (३ टक्के). 'कायदा' शाखेच्या बाबतीत, उपेक्षित समुदायांची नोंदणी १ टक्के होती. या श्रेणीतील (१ टक्के) पुरुष महिलांपेक्षा तुलनेने चांगले होते (०.५ टक्के). एकूणच, 'अपारंपारिक' विषयांमध्ये दुर्लक्षित समुदायांची नोंदणी नगण्य होती.

'वैद्यकीय' आणि 'अभियांत्रिकी' यासारख्या अपारंपारिक विषयांमध्ये अनुसूचित जातींचा सहभाग अनुसूचित जमातीपेक्षा चांगला होता. 'वैद्यकीय' विषयांमध्ये, अनुसूचित जातीच्या (एकूण नोंदणीच्या) ०.५ टक्के आणि अनुसूचित जमातीच्या (०.५

टक्के) विद्यार्थ्यांनी नोंदणी केली होती . या विषयात अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमातीचे स्थान समान होते. अनुसूचित जमातीच्या (०.५ टक्के) पुरुषांचे (०.५ टक्के) आणि महिलांचे (०.५ टक्के) स्थान देखील 'वैद्यकीय' विषयात अनुसूचित जमातीच्या (०.५ टक्के) आणि महिलांचे (०.५ टक्के) अनुसूचित जमातीच्या (०.५ टक्के) स्थानासारखेच होते. 'अभियांत्रिकी' विषयात अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमातीचा सहभाग नगण्य होता. अनुसूचित जमातीच्या ४ टक्के आणि अनुसूचित जमातीच्या २ टक्के विद्यार्थ्यांनी 'अभियांत्रिकी' विषयात नोंदणी केली होती. पुरुषांच्या बाबतीत, अनुसूचित जमातीच्या (५ टक्के) आणि अनुसूचित जमातीच्या (३ टक्के) विद्यार्थ्यांनी या विषयात नोंदणी केली होती. महिलांच्या बाबतीत, अनुसूचित जातीपैकी ३ टक्के आणि अनुसूचित जमातीपैकी १.३ टक्के लोकांनी 'अभियांत्रिकी' शाखेत प्रवेश घेतला होता. यावरून असे दिसून येते की, 'अभियांत्रिकी' शाखेत अनुसूचित जातीचा सहभाग अनुसूचित जमातीपेक्षा जास्त होता. 'कायदा' शाखेत अनुसूचित जातीपैकी ०.८ टक्के आणि अनुसूचित जमातीपैकी ०.६ टक्के लोकांनी नोंदणी केली होती. पुरुषांच्या बाबतीत, अनुसूचित जातीपैकी १ टक्के आणि अनुसूचित जमातीपैकी ०.७ टक्के लोकांनी या शाखेत नोंदणी केली होती. महिलांच्या बाबतीत, अनुसूचित जातीपैकी ०.६ टक्के आणि अनुसूचित जमातीपैकी ०.४ टक्के लोकांनी 'कायदा' शाखेत नोंदणी केली होती. या सर्वांवरून असे दिसून येते की, अपारंपारिक अभ्यासक्रमांमध्ये अनुसूचित जातीचा सहभाग अनुसूचित जमातीपेक्षा जास्त होता. तथापि, आंतर-समुदायातील तफावत नगण्य होती.

भारतातील उच्च शिक्षणात सिमांतिक समुदायांची स्थिती उच्चभू स्तरावर समुदायांचा उत्पादक आणि कुशल सहभाग दर्शवते. म्हणूनच, अंतर्गत आणि आंतर-समुदाय परिस्थितीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. या संशोधन पत्रात डेटा विश्लेषण दिले आहे आणि त्यात पुढील चर्चा मुद्दे आहेत.

- i) गेल्या काही वर्षात उच्च शिक्षणात सिमांतिक समुदायांचा एकूण नोंदणी प्रमाण (GER) कमी आहे. यावरून असे दिसून येते की, उच्च शिक्षणात दुर्लक्षित समुदायांचा सहभाग कमी आहे.
- ii) अलिकडच्या वर्षात उच्च शिक्षणातील सिमांतिक समुदायांच्या जीईआरमध्ये सुधारणा दिसून आली आहे; तथापि ही सुधारणा नगण्य दराने आहे.
- iii) कमी जीईआर दर्शविते की, गेल्या काही वर्षात सिमांतिक समुदायांमधील कुशल आणि तांत्रिक व्यक्तींची संख्या कमी आहे.
- iv) सिमांतिक समुदायातील पुरुषांचा जीईआर हा सिमांतिक समुदायातील महिलांपेक्षा तुलनेने चांगला आहे.
- v) सिमांतिक समुदायातील पुरुषांमध्ये GER वाढीचा दर उपेक्षित समुदायातील महिलांपेक्षा जास्त होता.
- vi) सिमांतिक समुदायातील पुरुष आणि महिलांच्या जीईआरमध्ये नगण्य सुधारणा झाली आहे.
- vii) अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST), दोन्ही समुदायांची स्थिती कमी-अधिक प्रमाणात समान आहे, परंतु असे दिसते की अनुसूचित जातीची स्थिती अनुसूचित जातीपेक्षा तुलनेने चांगली होती.
- viii) गेल्या काही वर्षात अनुसूचित जातीचा GER कमी होता; तथापि, गुणोत्तर नगण्य दराने सुधारत आहे.
- ix) GER च्या बाबतीत, अनुसूचित जातीच्या पुरुषांची स्थिती अनुसूचित जातीच्या महिलांपेक्षा चांगली होती; तथापि, अनुसूचित जातीच्या महिलांमध्ये GER वाढीचा दर अनुसूचित जातीच्या पुरुषांपेक्षा जास्त होता. यावरून असे दिसून येते की, भारतात उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातीच्या महिलांचा सहभाग वाढत होता.
- x) गेल्या काही वर्षात अनुसूचित जमातीचा GER कमी आहे; तथापि, गुणोत्तर नगण्य दराने सुधारत आहे.
- xi) अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांचा GER अनुसूचित जमातीच्या महिलांपेक्षा तुलनेने चांगला होता, तथापि, अनुसूचित जमातीच्या महिलांमध्ये GER वाढीचा दर अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांपेक्षा जास्त होता. यावरून असे दिसून येते की, गेल्या काही वर्षात उच्च शिक्षणात आदिवासी महिलांचा सहभाग वाढत होता.
- xii) अनुसूचित जातीतील पुरुष आणि महिलांची स्थिती अनुसूचित जमातीतील पुरुष आणि महिलांपेक्षा तुलनेने चांगली होती.
- xiii) पुरुष आणि महिला दोघांच्याही बाबतीत अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीमधील जीईआर अंतर बरेच जास्त होते.
- xiv) अनुसूचित जाती आणि जमातीमधील महिलांच्या जनगणनेतील तफावत दोन्ही समुदायांच्या पुरुषांपेक्षा जास्त होती. यावरून असे दिसून येते की, अनुसूचित जातीच्या महिलांची स्थिती अनुसूचित जमातीच्या महिलांपेक्षा तुलनेने चांगली होती.
- xv) शिस्तनिहाय नावनोंदणीच्या बाबतीत, सिमांतिक समुदायातील बहुतेक नोंदणी 'कला' शाखेत नोंदणीकृत होत्या.
- xvi) उपेक्षित समुदायातील विद्यार्थ्यांची लक्षणीय संख्या 'विज्ञान' आणि 'वाणिज्य' शाखेत होती.
- xvii) बहुसंख्य उपेक्षित समुदायांनी पारंपारिक अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेश घेतला होता.
- xviii) 'वैद्यकीय' विषयात दुर्लक्षित समुदायांचा सहभाग नगण्य होता.

- xix) 'अभियांत्रिकी' शाखेत उपेक्षित समुदायांचा सहभाग नगण्य होता.
- xx) 'कला' शाखेत अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांची नोंदणी 'अनुसूचित जाती' पेक्षा जास्त होती, यावरून असे दिसून येते की अनुसूचित जातीचे समुदाय 'कला-नसलेल्य' शाखेकडे वळले आहेत.
- xxi) 'विज्ञान' शाखेत अनुसूचित जाती (पुरुष आणि महिला) यांचा सहभाग अनुसूचित जमातीपेक्षा जास्त होता.
- xxii) 'वैद्यकीय' विषयात अनुसूचित जाती आणि जमातीची स्थिती सारखीच होती. 'वैद्यकीय' उच्च शिक्षणात त्यांचा सहभाग नगण्य होता.
- xxiii) अपारंपारिक अभ्यासक्रमांमध्ये अनुसूचित जातीचा सहभाग अनुसूचित जमातीपेक्षा जास्त होता. तथापि, आंतर-समुदाय अंतर नगण्य दराने होते.
- xxiv) उपेक्षित समुदायांमधील उच्च शिक्षणातील लिंग समानता निर्देशांक हळूहळू सुधारत आहे.
- xxv) उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातीचा जीपीआय अनुसूचित जातीपेक्षा चांगला होता. यावरून असे दिसून येते की उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत अनुसूचित जातीमध्ये महिला सक्षमीकरणाची स्थिती अनुसूचित जातीपेक्षा चांगली होती.

६. निष्कर्ष:

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या उच्च शिक्षणाच्या संदर्भातील विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निर्माण केलेले संवैधानिक संरक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. शिक्षण आणि भरतीमधील आरक्षणांमुळे आह्वानात्मक पातळीवर दुर्लक्षित समुदायांपर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली आहे. त्याशिवाय, विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि विविध आयोगांनी अनुसूचित जातींना प्राधान्य दिले आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षणात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना महत्त्वपूर्ण स्थान मिळाले आहे. गेल्या काही वर्षांत उपेक्षित समुदायांमध्ये उच्च शिक्षणाचे पारंपारिक अभ्यासक्रम अधिक लोकप्रिय झाले आहेत. यामुळे 'उच्चभू' वर्ग लक्षणीय पातळीवर निर्माण झाला आहे, परंतु 'वैद्यकीय' आणि 'अभियांत्रिकी' यासारख्या 'अपारंपारिक अभ्यासक्रमांमध्ये' सहभागी होण्याची आवश्यकता आहे. व्यावसायिक आणि तांत्रिक अभ्यासक्रमांमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीचे स्थान नगण्य दराने सुधारत आहे. हे अगदी स्पष्ट आहे की, उच्च शिक्षणात सहभाग जितका जास्त असेल तितका उपेक्षित समुदायांचा विकास जास्त असेल.

संदर्भ:

- Adinarayana Reddy (2004), *Education in Tribal Women*, Anmol Publications, New Delhi.
- Anuja Gupta (2014), *Educational Status Report - India*, Published by CIA India, available on <https://educationinnovations.org/sites/default/files/Education%20Status%20Report%20-%20India.pdf> (Accessed on 19th November 2019).
- Barnett, Ronald (1992), "The Idea of Quality: Voicing the Educational", *Higher Education Quarterly*, Volume 46, Issue 1, January 1992, pp. 3-19, available on <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1468-2273.1992.tb01581.x>.
- Cambridge dictionary (2019) available on <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/marginalize> (accessed on 20th November 2019).
- Cornish S. (2007), 'Globalization and Marginalization', Discussion guide to the Jesuit Task Force Report. Loyola Institute, Australian Jesuits. Cited in Oksana Duchak (2014) op.cit.
- Deepan and Ramchandran (2016), 'Health Problems of Scheduled Tribes in Kanyakumari District of South Tamilnadu', *International Journal of Advance Research*, Vol. 4, No.10, p. 231.
- Ghurye G. S. (1961), *Caste and Race in India*, Popular Book Dept., Bombay.
- <https://data.gov.in/keywords/gender-parity-index> (accessed on 9th December 2019).
- http://www.ncert.nic.in/programmes/education_survey/msise/Educational%20Indicators%20-%20Final%20-%201.pdf (accessed on 21th November 2019).
- <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/gender-parity-index-gpi> (accessed on 21th November 2019).

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/higher-education> (accessed on 21st November 2019).

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/higher%20education> (accessed on 21st November 2019).

Kamat A. R. (1985), *Education and Social Change in India*, Somaiya Publishing House, Bombay.

Khan Mumtaz Ali (1986), *Scheduled Castes and their Status in India*, Uppal Publishing House, New Delhi.

Olaniyan. D.A and Okemakinde . T (2008), 'Human Capital Theory: Implications for Educational Development', An article published in *European Journal of Scientific Research* ISSN 1450-216X Vol.24 No.2 (2008), pp. 157-162 available on <http://www.eurojournals.com/ejsr.htm>.

Pastore F (2012), 'Marginalization of young people in education and work: Findings from the School-to-Work Transition Surveys', Background paper prepared for the Education for All Global Monitoring Report 2012 p. 3. Cited in Oksana Duchak (2014) op.cit.

Patel S. S. (1991), *Tribal Education in India*, Mittal Publications, New Delhi.

Rabindranath Pati and Lalitendu Jagatdeb (1991), *The Tribal Demography in India*, APH Publishing, New Delhi.

Report of All India Survey on Higher Education (2017-18), MHRD, Government of India Publication.

Shyamlal (1987), *Education among Tribals*, Printwell Publishers Jaipur.

Showeb M. (1986), 'Education and Mobility among Harijan', Vohra Publishing Co., Allahabad.

Srinivas M. N. (1962), *Caste in Modern India and other essays*, Asia Publishing House, Bombay.

Yadappanavar (2003), *The Tribal Education in India*, Discovery Publishing House, New Delhi.

Young, Iris (1990), 'Justice and the politics of difference', Princeton, NJ: Princeton University Press. 1990 p. 53 cited in Oksana Duchak (2014), 'Marginalization of young people in society' International Letters of Social and Humanistic Sciences Online: SciPress Ltd, Switzerland , ISSN: 2300-2697, Vol. 29, pp 70-79 available on <https://www.scipress.com/ILSHS.29.70.pdf> (accessed on 20th November 2019).